

Deák Ferenc és a jobbágyszabadítás kiszélesítése

Ferenc Deák and the Expanding Process of Emancipation of Serfs

Ferenc Deák was considered one of the leading experts of the Reform Era on legal relationships between lords and serfs and remained a backer of the radical legislation enacted in 1848. Counter to this, the serfdom patent of 1853 satisfied neither the radical demands nor the expectations of the emancipated serfs.

Az 1848. évi jobbágyszabadító törvények megalkotásának – mint ismeretes – Deák Ferenc nem volt részese, mert betegségére hivatkozva az utolsó rendi országgyűlésen nem vállalt képviselőiséget. Személyére azonban a polgári átalakulásért küzdőknek feltétlen szükségük volt, levélben megfogalmazott kérésükkel, hogy vállaljon képviselőiséget, Zala megye rendjei is egyetértettek, s 1848. március 22-én az egyik lemondott megyei követ helyére országgyűlési képviselővé választották. A kijelölt miniszterelnök Batthyány Lajos nélküle nem akart kormányt alakítani, jogász felkészültségére nemcsak igazságügyi miniszterként volt szükség, hanem a jobbágyszabadító törvények végrehajtásában is.

Aligha kétséges, hogy Deák a reformkorban az úrbéri kérdések egyik legfelkészültebb szakértőjének számított. Az 1832–1836. évi országgyűlésen egyik elharcosa volt azoknak, akik az örökváltás törvénybe iktatásáért küzdöttek, fontos szerepet vállalt a földesúri és jobbági legelők elkülönítését kimondó törvény megalkotásában, 1839–1840-ben pedig a korábbi országgyűlésen még elbukott önkéntes örökváltási törvény létrehozásában.¹ A reformellenzék tagjaként az 1840-es években egyetértett az állami közreműködéssel megvalósuló, a földesurak számára kötelező örökváltással is, az 1848. márciusában megalkotott állami kárpótlással történő jobbágyszabadításnak azonban nem volt a leglelkesebb híve. Természetesen nem magát a tényt kifogásolta, hiszen ez az ő politikai tevékenységének is egyik sarkpontja volt, hanem a törvény megalkotásának mód-

¹ Deák Ferenc reformkori és 1848. évi tevékenységének nincs részletes modern feldolgozása. Jól hasznosítottam a következő monográfiákat és tanulmányokat. Ferenczi Zoltán: *Deák élete* I–III. k. Budapest, 1904. Király Béla: *Deák Ferenc*. Budapest, 1993. Molnár András: *Deák Ferenc*. Budapest, 1998. Takács Péter: *Deák Ferenc politikai pályája 1849–1865*. Budapest, 1991. Szabad György: *Deák Ferenc három politikai korszaka*. Magyar Tudomány 1976. 11. sz. Sarlós Béla: *Deák és Vukovics. Két igazságügy-miniszter*. Budapest, 1970. Sarlós Márton: *Deák és az úrbéri földtulajdon az 1832–36. évi országgyűlésen*. (Jogtörténeti tanulmányok) Budapest, 1966. Sándor Pál: *Deák és a jobbágykérdés az 1832–36. évi országgyűlésen*. (Degré Alajos szerk.: *Tanulmányok Deák Ferencről*. Zalai Gyűjtemény 5. k. 125–173. Uő: *Deák und die Frage der Hörigen aus dem Reichstag der Jahre 1832–36*. (Studia Historica 127. k.) Molnár András: *Deák Ferenc a forradalom előtt*. (Molnár András szerk.: A Batthyány-kormány igazságügyi minisztere. Zalai Gyűjtemény 43. k. Zalaegerszeg, 1998. 5–20. Fónagy Zoltán: *Deák Ferenc és a jobbágyszabadítás* (Uo.) 21–25.

ját, azt, hogy a végrehajtásról a nagy sietségben nem hoztak intézkedéseket, s az országgyűlés is úgy vélte, hogy a következő, népképviselési diétának kell döntenie a jobbágyszabadítás és a nemesség kárpótlásának részletes szabályozásáról.²

A jobbágyszabadítás hatálya, az a kérdés, hogy a márciusi döntéssel milyen parasztrétegek és milyen parasztföldek szabadultak fel, azonban már Deák országgyűlési működésének időszakában, azaz március 22. és április 11. között is vetett fel elméleti kérdéseket. A törvény az úrbér és az azt pótló szerződések alapján szokásban volt szolgáltatásokat szüntette meg, azaz csak az úrbéres természetű földek és az úrbéres viszony alapján szolgáló jobbágyság szabadultak fel. Meghatározandó volt tehát az úrbéres jelleg, amit tágabban és szűkebben is lehetett értelmezni. A Bónis Samu által javasolt legtágabb értelmezést még 1847 decemberében elvetette az országgyűlés, de a Szentkirályi Móric március elején született javaslatával, amely szerint minden föld úrbéres jellegűnek tekinthető, ami után a jobbágyság állami adót fizetett, sokan egyetértettek. Deák nem tartozott közéjük. Április elején Deák egy felszólalásában az úrbériség hagyományos értelmezése mellett foglalt állást, azaz szerinte úrbéri jellegűnek csak azok a földek tekinthetők, amelyeket a jobbágytól sem kibecsültetéssel, sem regulációval elvenni nem lehet, a törvény azokat az úrbéres szolgáltatásokat szüntette meg, amelyeket az ilyen természetű földek után teljesítettek a jobbágyság.³ Megállapításában semmi új nem volt, hiszen az állami tisztviselők a Mária Terézia-féle úrbérendezés óta e felfogás jegyében hozták meg döntéseiket. Deák véleményének megfelelően született meg Battyhány Lajos miniszterelnök egyetértésével április 8-án az az országgyűlési határozat, amely hasonló módon értelmezi a IX. törvényekben szereplő úrbéri kifejezést.⁴

Deák maga sem gondolta, hogy igazságügyi miniszterként milyen nagy tömegben fog panaszleveleket kapni az úrbériség ilyen hagyományos, de a felszabadultak körét mindenképpen leszűkítő értelmezése miatt.⁵ E panaszleveleket a minisztérium azzal utasította el, hogy az új népképviselési országgyűlés elé az Igazságügyi Miniszter javaslatot fog előterjeszteni az 1848. évi IX. tc. végrehajtásával kapcsolatos intézkedésekről, s így azok a kérdések, melyek ezekben a panaszokban szerepelnek törvényi orvoslást nyerne. Lényegében hasonló válasszal utasították el azoknak az egyéni képviselői indítványoknak napirendre tűzését is, amelyek az áprilisi jobbágyszabadító törvények továbbfejlesztését célozták. Ezek között Táncsics Mihály egyik javaslata a legelőföldek újraosztását kívánta a volt jobbágyság és földesuraik között, a másik a szőlődézsma eltörlését. A legelőföldek felosztásának új formáját még két másik javaslat is felvetette az egyiket Varga Sándor ceglédi, a másikat Omaszta Zsigmond Békés megyei képviselő terjesztette elő. Mindhárom javaslat vitatta az áprilisban szentesített X. törvénycikket, amely a leg-

² Varga János: *A jobbágyszabadítás kivívása 1848-ban*. Budapest, 1971. 179. Fónagy Zoltán: *i. m.* 23.

³ Deák szerint az úrbériség „mind az, amit elvenni a néptől nem lehetett, s így úrbéri, attól a dézsma meg van szüntetve, amiből pedig a földesúr kibecsültethette, attól fizet ezentúl is”. Varga János: *i. m.* 330.

⁴ Uo. 333. l. Vö. Orosz István: *A jobbágyszabadítás végrehajtásának szabályozása* (Szabad György szerk.: *A magyar országgyűlés 1848–49-ben.*) Budapest é. n. (1998) 188.

⁵ Szabó István: *A jobbágyszabadítás problémái 1848–49-ben* (Tanulmányok a magyar parasztság történetéből) Budapest, 1998. 327–333. Orosz István: *A jobbágyszabadítás és végrehajtása* (Gunst Péter szerk.: *A magyar agrártársadalom a jobbágyszabadításától napjainkig*) Budapest, 1998. 89–97.

előelkülönözésről érvényben hagyta a még 1836-ban megalkotott törvényt, amely egyébként a visszaélések miatt igen sok jobbágyi elégedetlenség forrása volt. Táncsics a legelők újraosztását kívánta minden olyan esetben, ahol kimutatható volt a földesúri erőszak. Omaszta Zsigmond új felosztási kulcs alapján akarta ismét kiméretetni a legelőket. Az eredeti törvény ugyanis csak annyit mondott ki, hogy a kimérés során a jobbágyoknak „elégséges” legelőt kell kapniuk. Az elkülönözési egyezségek, illetve perek kapcsán természetesen másként értelmezték az elégségest a földesurak és másként a jobbágyok. Omaszta úgy vélte, arról kell törvényt alkotni, hogy a legelőket a jobbágyok kaszálói arányában kell felosztani, s ezáltal meg lehetett volna akadályozni, hogy a tágas legelőkkel rendelkező települések esetében a legelők többsége az uraságoknak jusson. Varga Sándor valójában Kossuthnak az utolsó rendi országgyűlésen a zsellérek legelői ügyében benyújtott javaslatát ismételte meg azzal együtt, hogy három hónapos törvényi határidőt szabott volna a végrehajtáshoz. Kossuthnak az előző országgyűlés utolsó napjaiban benyújtott javaslata annyiban kívánta módosítani az 1836. évi törvényt, hogy a felosztás során az egyéni legelőilletőséget függetlenné tette volna a többségi akarattól, azaz bármelyik zsellér kimérhette volna a neki járó legelőt akkor is, ha a település telkes jobbágyai esetleg nem akarták volna felosztani az úrbéreseknek járó legelőrészt. Ennek fontos társadalmi következménye lehetett volna, hiszen az ilyen egyénileg kimért legelő szántófölddélé alakításának semmi sem állhatta útját, s a zsellérek ezáltal 1-2 holdas törpebirtokossá válhattak volna. Az áprilisban elutasított javaslatot ismételte meg Varga Sándor augusztusban. Madarász László és Szacsвай Imre az ún. regáliák, a királyi kisebb haszonvételek ügyét akarták rendezni törvényjavaslatukban, amelyekről az áprilisi törvények egyáltalán nem rendelkeztek. Nyáry Pál pedig az áprilisi törvényektől teljesen eltérő módon közelve meg az úrbéres viszonyt olyan javaslatot terjesztett elő, amely szerint a felszabadítás hatálya mindazokra kiterjedt volna, akik jobbágyi jellegű szolgálatokra voltak kötelezve, függetlenül attól, hogy földjük úrbéres természetű volt, vagy nem. Nyári javaslata felszabadította volna azokat a jobbágyrétegeket is, akik majorsági földeken éltek (a szerződés jobbágyokat, telepítvényeseket, majorsági zselléreket stb.), s lehetőséget teremtett a szőlődezsma eltörlésére is.⁶

Mindezen javaslatokat azért nem tárgyalta az országgyűlés, mert készült az igazságügyi kormányzat átfogó törvénytervezete, amit Deák Ferenc terjesztett elő 1848. szeptember 19-én. Az előterjesztés címe „Törvényczikkely az 1848. dik évi IX. t. cz. folytán szükséges intézkedésekről”.⁷ A 77 paragrafus valójában mindazokkal a kérdésekkel foglalkozott, amelyek az áprilisi törvény végrehajtása során felvetődtek, de megoldást kínált a törvényből kimaradt, nem úrbéres természetű földek és nem úrbéres jellegű jobbágyrétegek helyzetének rendezésére is. Az előterjesztés vázlatos áttekintése is meggyőzhet bennünket e megállapítás igazságáról. Az első 10 § a „szőlőbeli adózások megváltásáról” szól, s valójában a nem úrbéres természetű szőlőföldek kötelező érvényű megváltását ír

⁶ Uo. 99–103. Gyimesi Sándor: *A telepítvényes falvak „felszabadulása”*. (Szabó István szerk.: *Agrártörténeti tanulmányok*) Budapest, 1996. 449–452. Kossuth javaslatára: Szabad György: *A zsellérrilletmény. Agrártörténeti Szemle* 1987. 1–2. sz. 1–17. A legelőkről általában: Orosz István: *A legelő kérdése 1848–49-ben* (Takács Péter szerk.: *A szabadság Debrecenbe költözött*) Debrecen 1998. 45–60. A képviselői javaslatok szövege: Beér János szerk.: *Az 1848–49. évi népképviseleti országgyűlés* Budapest, 1954. 635–644.

⁷ A törvénycikk szövege: Beér János szerk.: *i. m.* 622–632. 1. Újabb közlése: Molnár András: *i. m.* (*A Batthyány-kormány...*) 301–312.

ta elő, mivel kimondta, hogy a föld „ura” a szőlőbirtokost a továbbiakban nem becsültheti ki s a birtokosok pedig hét évi járadékuk hússzoros tőkájével örökre megválthatják szőleiket. A megváltási tőkét nem kötelező azonnal lefizetni, de ha valaki a törvényben biztosított 20 év alatt törleszti a megváltási tőkét, évi 5% kamatot tartozik a még nem törlesztett tőke után évente fizetni. A megváltásnak a földesurakra nézve kötelező jellegét az is biztosította, ha az uraság a megváltási summát nem volt hajlandó felvenni, azt 2 hónapig a szolgabírónál kellett letétbe helyezni, akinek kötelessége volt az urat az összeg felvételére felszólítani. Ha ez nem történt meg, a megváltási tőkét a „közpénztárnak” adták volna át.

Az előterjesztésből kitetszik, hogy Deák az „úrbéri jelleg” tekintetében tartotta magát az áprilisi elképzelésekhez: a szőlőt, bár ezt nagyon sokan vitatták, annak ellenére sem tartotta úrbériségnek, hogy utána ugyanúgy kilencedet fizettek, mint, az úrbéres földek után. A fő érv az volt, hogy a szőlőből a földesúr kibecsülthette a birtokost, míg ezt az úrbéri birtok esetében nem tehetta meg. Deák a '40-es évek ellenzéki elképzeléseinek megfelelően terjesztette elő a szőlőkre vonatkozó javaslatát, amikor nem állami kárpótlással, de a földesurakra kötelező jelleggel kívánta megvalósítani a megváltást. Volt azonban egy zavaró mozzanat. A korabeli érvelésekben mindig az szerepelt, hogy az úrbéri természetű földeket azért lehet a járadék tőkésített összegével megváltani, mert azok esetében nem a föld, hanem a járadék az uraságok igaz tulajdona, hiszen a törvények szerint földjeikből nem becsülthették ki a jobbágyokat, csak különleges esetben. A szőlők allodiális természetét éppen az igazolta, hogy ebből, igaz nem közbecsűvel, hanem a valószínűségi érték letéve, bármikor el lehetett mozdítani a jobbágyot. Ha e földeknél azzal a különbséggel, hogy azokat állami kárpótlás mellett szerezte meg a volt jobbágy az áprilisi törvények értelmében, míg a szőlőket Deák törvényjavaslata szerint önmegváltással. Ma már nem lehet eldönteni, hogy a fentiek miatt javasolta-e a „középponti osztály”, hogy a megváltás során „ne a jövedelem, hanem a föld vétessék alapul”, ami a párhuzamosan folyó kárpótlási törvényjavaslat tárgyalása során meg is történt. A választmány még egy módosítást javasolt: valójában azt, hogy a megváltkozás a dézsmafizetőkre is kötelező legyen, s Deák előterjesztésével ellentétben a továbbiakban ne lehessen az eddigi módon fizetni a járadékot.

Szeptember 19-én azonban, amikor a törvényjavaslat tárgyalása elkezdődött, a szőlőre vonatkozó cikkelyek idejét múlttá váltak, mert – amint ismeretes – szeptember 15-én az országgyűlés határozatot fogadott el a szőlődézsma állami kárpótlással történő megszüntetéséről, legalábbis azok esetében, akik saját kezükkel művelték szőleiket. A határozatnak megfelelően az igazságügyi minisztérium szövegét is át kellett alakítani, hogy a megváltás állami kárpótlással és nem saját erőből történik. Többszöri szavazás után végül is úgy döntött az országgyűlés, hogy azok esetében érvényes az állami kárpótlás, akiknek úrbéres földje nem haladja meg az 1/4 telket, vagy vagyonuk az 500 ezüst forintot.⁸

A következő négy paragrafus a zselléerekről szólt, természetesen elsősorban az ún. majorsági zselléerekről, hiszen az úrbéres zselléreket az áprilisi IX. tc. felszabadította, és Deák ezen természetesen nem kívánt változtatni. A majorsági földre telepített zsellérek ügyét, ha figyelembe vette volna az országgyűlés a konzervatívok érvelését, hogy ez a magán-

⁸ A törvényjavaslat egészét elemzi: Fónagy Zoltán: *i. m.* 37–41., 44–46. A szőlő kibecsültesére: Szabó István: *A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyág korában.* Budapest, 1947. 46. Vö. Orosz István: *A szőlődézsma megszüntetése 1848-ban és 1868-ban.* (Rác István szerk.: *Szabó István Emlékkönyv*) Debrecen, 1998. 310–321.

jog területére tartozó kérdés, nem is tárgyalhatták volna, Deák azonban úgy vélte, hogy a törvényhozás a jobbágykérdés minden formájában illetékes. Előterjesztésének legfontosabb nívója, hogy azt, mely szerint a földesúr zsellérje nem úrbéres, hanem majorsági, az uraságnak kellett bizonyítania. Ha ez nem sikerült, a zsellért felszabadultnak kellett tekinteni. A bizonyítottan majorsági zsellérek házhelyeit sem vehették vissza az uraságok, hacsak ez a szerződésekben „világosan kikötve nincsen”, tartozásaikat pedig a javaslat értelmében önerőből megválthatták. Itt erősítette meg a törvény azt is, hogy a házatlan zsellérek tartozásai kárpótlás nélkül szűnnek meg.

A zsellérekre vonatkozó javaslatokat szeptember 22-én még megtárgyalta az országgyűlés, s a vita eredményeként az előterjesztésnél radikálisabb változatot fogadott el. Nemcsak azt erősítették meg, hogy a majorsági zsellérek házhelyeit nem veheti vissza az uraság, de azt is, hogy ezek ugyanúgy állami kárpótlás alá esnek, mint az úrbéres zsellérekéi. Érvényesítették itt is azt az elvet, amit a szőlők esetében is alkalmaztak: a kárpótlás alapjának nem a szolgáltatások tőkét, hanem a telek becsértékét tekintették.⁹

A törvényjavaslat belső logikája a következő tíz szakasszal megtörik, mert nem a felszabadításból kimaradt, ugyancsak majorsági földön élő telepítvényesek felszabadításával folytatódik, hanem az úrbéri tabellákban nem szereplő földekkel (irtványok, maradványföldek, pusztá telkek). A telepítvényesekkel, akiknek döntő többsége dohánykertész volt, így a fejezet is a „dohánykertészségekről” címet viseli, hét fejezet foglalja. Miniszteri biztos közreműködésével akarja elérni, hogy az uraság és a kertészek között „biztos és állandó örökös alku” jöjjön létre. A rendezés során a beltelkeiket örökös tulajdonként szerezhették volna meg a telepítvényesek, de a külső földekből is annyit, amennyit a telepítéskor biztosítottak számukra. Az így tulajdonba adott földet a törvény kisajátításnak nevezi, de a földesuraknak járó ellenértéket a fizetett (vagy pénzre átszámított) haszonbér 5%-os kamat melletti tőkésítésével állapítja meg, azaz ugyanúgy, mint az úrbéres földek felszabadulása során.

Azoknak, akiknek szerződés szerint külső földet nem biztosítottak, szintén lehetőségük nyílt volna belső telkeik megszerzésére, sőt a közös legelőből az úrbéres zsellérekhez hasonlóan szintén részesedhettek. A dohánykertészek felszabadulása azonban a majorsági zsellérekhez hasonlóan nem állami kárpótlással, hanem önmegváltással ment volna végbe, a megváltási summát 20 év alatt kellett volna a kamatokkal együtt törleszteni. Ha az önmegváltást a telepítvényes gazda nem vállalta, elköltözhettek telkéről, ebben az esetben házát és beltelkét szabadon értékesíthette volna.¹⁰ A középponti osztály a javaslattal egyetértett, csak a megváltási összeg törlesztését kívánta 20 évről 10-re csökkenteni. Nyáry Pál hasonló javaslata, amelyet együtt tárgyaltak volna a kormány-előterjesztéssel, radikálisabb volt a Deákénál, mert az önmegváltás helyett állami kárpótlást helyezett kilátásba. Fontos eleme volt az előterjesztésnek, hogy a „kisajátítást” nem a föld árának, hanem a szerződéses viszonyból fakadó szolgáltatás tőkésített ellenértékének megfelelően tervezte, azaz a földet ugyanúgy a járadék megváltásával lehetett volna tulajdonul megszerezni, mint az úrbériség esetében. Ezt az elvet a szőlődézsma esetében – amint említettük – a középponti osztály meg kívánta változtatni, itt azonban tudomásul vette. Nem tudhatjuk, hogy a vita során mi lett volna az országgyűlés álláspontja. Az viszont bizonyos, hogy Deák, bár kisajátításnak tekintette az ilyenfajta „megváltást”, an-

⁹ Für Lajos: *i. m.* 457.

¹⁰ A törvénytervezetnek a telepítvényes falvakkal kapcsolatos javaslatait részletesen vizsgálja: Gyimesi Sándor: *i. m.* 180–181.

nak formáját azonosnak vélte az úrbériségekkel, azzal tehát, hogy a járadék tőkésítésével a föld tulajdonjogát lehet megszerezni.¹¹

Deák eredeti előterjesztése ezt az elvet következetesen alkalmazta az irtásföldek esetében is. A törvénytervezet minden 32 évnél régebbi irtásföldet úrbéres jellegűnek ismert el, bizonyára azért, mert 32 év volt a zálogbirtok elévülésének határa is. E régi irtások állami kárpótlással, az úrbéres földek mintájára szabadultak volna fel. A 32 évnél fiatalabb irtások közül is csak azokat válthatta vissza az uraság, amelyek esetében a visszaválthatást a jobbágy és földesúr közötti szerződés nem zárta ki. A szerződés nélkül irtott földet a jobbágy ugyanolyan önmegváltással, mint a telepítvényes földeket, vagy a Deák eredeti terve szerint a szőlőket tulajdonává tehetette. Nem lehetett új eljárással kétségbe vonni a korábban a földesurak által visszaváltott irtások tulajdonjogát. A középponti választmány az irtások megváltásánál ugyanúgy, mint a szőlők esetében nem a tartozások tőkéjét, hanem a föld árát kívánta alapnak tekinteni.

A maradványföldek az áprilisi törvények után ugyanúgy vita tárgyai és elégedetlenség forrásai voltak, mint a szőlők és az irtások. Deák számára kétségtelen volt, hogy a maradványok úrbéres jellegűek, hiszen ezeket nem lehetett allodizálni, és belőlük jobbágytelkeket kellett alakítani. A törvényjavaslat ezért arról szólt, hogy a jobbágyi kézen lévő remanenciák ugyanúgy állami kárpótlással szabadulnak fel, mint az úrbéres telek többi része. A regulációk során keletkezett maradványokat, amelyekből új úrbéres telkeket kellett a törvény szerint alakítani, a tervezet eladni rendelte a volt jobbágyoknak úgy, hogy a befolyt összegből kellett kifizetni a földesurakat megillető kárpótlási díjat.

Míg a remanenciák és az irtások esetében Deák következetesen képviselte a korábbi jogelveket, ezt a puszta telkek esetében nem állíthatjuk. A pusztán maradt telkek úrbéres jellegét szintén nem lehetett kétségbe vonni, s erre az uraságoknak új jobbágyot kellett volna telepíteni, hiszen az úrbéres földek összessége a jobbágyosztálytól az úrbérrendezés és a 18. századi törvények óta elvehetetlen volt.¹² Ez azonban nem mindig történt így, a puszta telkek egy részét jobbágyi közösségek, más részét földesurak használták. Amikor a törvényjavaslatban az szerepelt, hogy az ilyen természetű földek „úri tartozások terhe nélkül jelen birtokosok kezénél maradnak”, azt engedménynek kell tekintenünk a puszta telket birtokló földesurak javára.

Öt paragrafusban foglalkozott a törvényjavaslat a legelőkkal, erdőkkel és a nádasokkal is. Főleg az alföldi megyékben a legelőfelosztás 1848 előtt súlyos sérelmek forrása volt, mert tágas legelőiket éppen e rendezés során veszítették el. Természetes volt, hogy minden követ megmozgattak az újraosztás érdekében. Az áprilisi törvények azonban érvényben hagyták az 1836-ban szentesített legelőfelosztási törvényt, s ezt Deák Ferenc sem óhajtotta megváltoztatni – a sok panasz és a képviselői magánindítványok ellenére sem. Pedig az 1832–1836. évi országgyűlésen még elkeseredett küzdelmet folytatott annak elismertetéséért, hogy a legelő a jobbágytelkek eszmei tartozéka (constitutívum), így úrbériségnek tekinthető. A törvény megszületése után azonban tartotta magát annak elveihöz, s nem pártolta szokat, akik új legelőelkülönözési törvényt akartak alkotni, mert szerinte az károszt eredményezett volna. Ez a magyarázata annak, hogy a szeptemberi javas-

¹¹ Uo. 181. Az úrbéres földek „megváltással” történő tulajdonváltására: Orosz István: Kossuth Lajos és az úrbéri kárpótlás a reformkorban (Ormos Mária szerk.: *Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára*) Budapest, 2003. 133–134.

¹² Varga János: Telektulajdon a feudalizmus utolsó századaiban. *Történelmi Szemle* 1984.

lat is fenntartotta az elkülönítésről 1836-ban alkotott törvénynek nemcsak hatályát (hiszen ezt az áprilisi törvények is megtették), hanem eljárási rendjét is.¹³ Hasonló volt a helyzet az erdőhasználatban is, de a javaslat lehetőséget kívánt teremteni arra, hogy a jobbágyok korábbi faizási joguk fejében az így szerzett famennyiség becsértékének megfelelő részt kapjanak a közös erdőből. Az uraságokat viszont állami kárpótlás illetve volna meg az elveszített „úrbéri ölfavágás” fejében. Ez történt volna a szintén eltörölt nádadózással is.

Volt a törvényjavaslatnak egy paragrafus, amely olyan kérdésben kívánt intézkedni, amelyre az áprilisi törvények megalkotásakor, de a későbbi hónapokban is kevesen gondoltak, s Deák vagy az előterjesztés megszületésében fontos szerepet játszó miniszteriumi tisztviselő: Tóth Lőrinc nagy jártassága és áttekintő képessége nélkül aligha került volna sor. Az úrbéri telekből a jobbágyot egyetlen esetben lehetett kibecsülni, akkor, ha a Hármaskönyv I. Rész 40. címében foglaltak bekövetkeztek. (Az uraság nem tudott másként fiának kúriát kialakítani stb.) A javaslat ennek eltörlését azért javasolta, mert így vált nyilvánvalóvá, hogy a volt földesurak és jobbágyok között minden kapcsolat megszűnt, a jobbágy szabad polgári tulajdonát egykori ura semmilyen indokkal nem szerezheti meg.

Hosszasan tárgyalta a törvényjavaslat az ún. királyi kisebb haszonvételek (regalia minora) ügyét. (A 77 § közül 29 ezzel foglalkozik.) E haszonvételek eredete már régen elhomályosult, s a jobbágyfelszabadítás előtt többnyire a földesúri földtulajdonjog részeként jelent meg. Megszüntetésükre az áprilisi törvényekben nem került sor, de a jobbágyi panaszok között gyakran felvetődtek. Ezért is volt fontos, hogy a szeptemberi törvényjavaslat részletesen foglalkozzék a haszonvételek sorsával. Valójában arról kellett dönteni, hogy továbbra is a földbirtokhoz kell-e kapcsolni a regáliákat, s ezáltal a földtulajdonosá vált jobbágyoknak is biztosítani kell-e a jogot, vagy meg lehet elégedni azzal, hogy a volt jobbágyok ne egyénileg, csak községi jogosultságként élhessenek e haszonvételekkel, s a rendezés során egyformán kell-e kezelni e jogosultságokat, vagy különbséget kell tenni közöttük, mint eddig. A Deák-féle tervezet vegyes megoldásokra tett javaslatot. A sör- és pálinkafőzést, a boltnyitást, a vadászatot és madarászatot, a vízi malmok felállítását a földbirtokhoz kapcsolt egyéni joggá kívánta változtatni, de a kocsmáltatást, a mézszárszékeltartást, a vendéglők nyitását, a halászatot, az országos és heti vásárok tartásának jogát csak községek szerezhették volna meg. Az egész törvénytervezeten végighúzó alapelvnek megfelelően a földesúr fenti, községekre átruházandó haszonvételeit önmegváltással lehet megszerezni, s ha erre a település nem vállalkozik, akkor a földesúr monopóliumai továbbra is érvényben maradnak.¹⁴

A törvényjavaslat abból fakadólag, hogy a volt jobbágyok és földesurak között minden kapcsolat megszűnt, eltörölni javasolta az uraságoknak azt a jogát, hogy a községek eljáróinak megválasztásába bármilyen befolyással legyenek. Ezeket a jogokat a megyei szolgabírókra ruházta.

Az utolsó hét paragrafus szabályokat alkotott azokra a haszonbéres szerződésekre, amelyekhez úrbéri jövedelmek is kapcsolódtak. Arról kellett dönteni, hogy a bérlő jövedelemsorbulását hogyan egyenlítsé ki a bérbeadóval az elveszített úrbéres jövedelmek

¹³ Orosz István: *i. m.* (A legelő kérdése...) 47, 54–55. Vö. Fónagy Zoltán: *i. m.* 39.

¹⁴ Uo. 38–39. Orosz István: A királyi kisebb haszonélvezetek ügye 1848–49-ben (Kujbusné Mecsei Éva szerk.: *Thesaurus Solemnis. Barátok, munkatársak, tanítványok köszöntik a 90 éves Balogh Istvánt*) Debrecen–Nyíregyháza 2002. 286–288.

tekintetében. A tervezet választott bíróságokra kívánta ruházni a döntést, ha a felek nem tudnak megegyezni.

Úgy vélem, az elmondottak után nem kell bizonyítani, hogy Deák tervezete valóban körültekintő és részletes végrehajtási utasítása lett volna az áprilisi kerettörvénynek. Tartalmában azonban egyáltalán nem tekinthető radikálisnak, s ebben a formában aligha elégitette volna ki a parasztság felfokozott várakozásait. Az áprilisi törvénnyel szemben következetesen az önmegváltás elvére épült, s ezt a szőlők esetében is csak akkor kényszerült feladni, amikor az országgyűlés, még a javaslat tárgyalása előtt határozatot hozott a szőlődézsma nagyrészt állami kárpótlás melletti megszüntetéséről.

A törvényjavaslat következetesen ragaszkodott ahhoz az alapelvhez, hogy az áprilisi törvényekkel minden úrbéres természetű föld és jobbágy, állami kárpótlás mellett szabadtul fel. Nem dönthető el, hogy mi volt Deák véleménye 1848 márciusában a teljes egészében állami kárpótlással történő jobbágyfelszabadításról, az azonban kétségtelen, hogy konzekvensen ragaszkodott a meghozott törvény szelleméhez és betűjéhez. Ennek volt eredménye, hogy szeptemberi javaslatában egyértelművé tette a remanenciák úrbéres jellegét, s ennek megfelelően állami kárpótlással történő felszabadulását. Ugyanezt vélelmezte az 1816 előtti irtásokról és azokról is, amelyeket úrbéri perben hozott döntéssel ítelt a bíróság jobbágyoknak „könnyebben élhetés tekintetében”. Ezekben az esetekben az irtások elveszítették allodiális jellegüket, úrbériséggé váltak, és így az állami kárpótlás hatálya alá kerültek. Bizonyára tökéletesen tisztában volt azzal is, hogy az urasági használatba került pusztá telkek úrbéres jellegét nem lehet vitatni, mérlegelte azonban azokat a követelményeket, amelyek az ilyen telkek elvételéből következtek volna egy olyan helyzetben, amelyben 5 hónap elteltével a volt földesurak még egyetlen krajcár kárpótlást sem kaptak, s a kárpótlásról szóló országgyűlési tárgyalások csak a jobbágyfelszabadítási törvény kiegészítésével párhuzamosan kezdődtek. Ennek eredménye az a kompromisszumos javaslat, ami az előterjesztésben szerepel.

Nem kétséges, hogy Deák mérlegelésében szociális szempontok is szerepet játszottak. A majorsági zsellérek, telepítvényesek esetében aligha lehetett vitatni háztelkeik és földjeik allodiális jellegét. Deák mégis biztosítani kívánta jövőjüket, nemcsak azzal, hogy majorsági mivoltukat az uraságnak kellett bizonyítani, ami egyáltalán nem volt egyszerű, hanem azzal is, hogy telküket ugyanúgy elvehetetlenné kívánta tenni, mint az úrbéres zsellérékét. Ezek a szempontok vezérelhették akkor is, amikor törvényben kívánta biztosítani, hogy azok a dohánykertészek is jogosultak legyenek „elkülönözött” legelő kihasítására, akiknek egyébként szerződésük szerint sem külső szántóföldjeik, sem rétjeik nem voltak.

Következetes volt a törvényjavaslat abban a tekintetben is, hogy minden nem úrbéres jellegű föld megszerzését csak önmegváltással tartotta lehetségesnek. Bizonyára ezért mondta a tervezet vitájában Nyáry Pál, hogy Deák javaslata még jó lett volna 1830-ban, de elkészt 1848-ban.¹⁵ Ezt az elvet az országgyűlési vita során két esetben is megváltoztatták, a szőlődézsma eltörlésekor s akkor, amikor azt mondták ki, hogy majorsági zsellérek beltelkei is állami kárpótlás alá esnek. Csak találgatni lehetne, mi történik, ha az országgyűlés mind a 77 §-t megtárgyalja, s nemcsak az első 12-t, s más esetekben is megváltoztatja Deák alapelvét az önmegváltással kapcsolatban.

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az önmegváltást Deák minden esetben a szolgáltatások tökéjének többéves törlesztésével javasolta, holott az allodiális földek esetében csak a föld becsértéke lehetett volna a megváltási summa kiszámításának alapja. A

szőlők esetében a kétféle számítás közül a második volt az, ami egyértelműen kedvező volt a földesuraknak. Amint említettük, a középponti választmány a szőlők és az irtások esetében meg is változtatta az előterjesztésben javasoltakat.¹⁶ Nem dönthető el, hogy a fentebb már említett szociális szempontok vagy más érvek indokolták Deák javaslatát, az azonban kétségtelen, hogy az ő elképzelése volt kedvezőbb azokra a jobbágyrétegekre, amelyeket a törvényjavaslat kívánt bevonni a felszabadításba.

Nem mondható ugyanez el a legelőkkel, erdőkkel és nádasokkal kapcsolatos javaslatról. Deák az 1832–1836-os országgyűlésen még következetesen érvelt a legelők úrbéres jellege mellett, a törvény ezzel ellenkező döntését azonban tudomásul vette, s nem kívánta megváltoztatni azt a bizonytalan helyzetet sem, amely a legelőelkülönözések során „elégéses” legelő kimérését kívánta biztosítani a jobbágyoknak, de nem mondta meg, mennyi az elégéses. Erős félelem élt benne amiatt, hogy esetleg új elvek alapján előről kell kezdeni a legelők felosztását a volt jobbágyok és földesurak között.

Mérlegre téve az áprilisi törvények kiegészítését és végrehajtásának szabályozását célzó törvényjavaslatot, azt kell megállapítanunk, hogy nem elégítette ugyan ki sem a radikális igényeket, sem a felszabadult parasztokét, sem követtársaiét, mégis messze radikálisabb volt az 1853-ban kiadott úrbéri pátens intézkedéseinél, amelyek az áprilisi törvények végrehajtását a forradalom és szabadságharc bukása után szabályozták.

¹⁶ Beér János szerk.: *i. m.* 632–633.